

GEÇ BİZANS DÖNEMİNDE HELEN KİMLİK OLUŞUMU VE BİZANS DİNİ İKONOĞRAFİSİNDE YANSIMALARI¹

* * *

THE FORMATION OF THE HELLENIC IDENTITY IN LATE BYZANTINE PERIOD AND ITS REFLECTIONS IN BYZANTINE RELIGIOUS ICONOGRAPHY²

Hüseyin Hakan GAZİOĞLU³

ÖZ

1204 yılında dördüncü Haçlı ordusunun Konstantinopolis'i ele geçirmesinden sonra Bizans devletinin Nikea'da yaşadığı sürgün koşulları Bizans kültürel yaşamında Helenlilik bilincinin artmasına yol açmıştır. İmparatorluğun ilk kez bu dönemde görülen Helenistik gelenekle ilişkilmesi, Bizanslıların “gerçek Romalılık” iddiasında bulunan batılı rakiplerinden üstünlüğünü vurgulamak için ortaya çıkmıştır. On dördüncü yüzyılda giderek yoğunlaşan Helenlilik düşüncesi, Ortodoks Hıristiyan inancıyla birlikte yeni bir Bizans kimliğinin şekillenmesini sağlamıştır. Bu durum aynı zamanda teolojide Hesikast ruhsallığın Latin Hıristiyanlığına karşı bir tepki olarak gelişmesini beraberinde getirmiştir. Bu açıdan geç Bizans kültür yaşamında ortaya çıkan yeni eğilimler Latin batıya karşıt olarak Helen, Ortodoks bir Roma imparatorluğuna işaret ederken ulusal Yunan kimliğinin ana hatlarını oluşturan bir içeriğe sahiptir. Dini ikonografide de etkisini gösteren yeni eğilimler, resim sanatında İsa'nın Soyağacı (Tree of Jesse), Hayat Pınarı Meryem (Zoodokhos Pege), İsa'nın dönüşümü (Metamorfosis) ya da Krali Deesis gibi ikonografilerde görülebilir. Bu makalede Bizanslılar'ın kendilerini algılamadaki ideolojik dönüşümleri, konuyla ilgili ikonografi izleğinde analiz edilmeye; Bizans resim sanatında ortaya çıkan yeni ikonografiyle birlikte yeni eğilimlerin önceki ikonografide yarattığı değişiklikler ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geç Bizans Dönemi, Helen, Hesikastizm, Platon, Bizans kimliği, Bizans resmi

¹ Bu çalışma 27 Haziran 2020 tarihinde *Byzantium at Ankara - I Graduate Students Forum* seminerinde, “The Revival of the Hellenic Identity in Late Byzantine Period and Its Reflections in the Byzantine Religious Iconography” başlığıyla sunulmuştur. Daha önce tam metin olarak yayınlanmamıştır.

² This article was presented at the *Byzantium at Ankara – Ist Graduate Students Forum* held in 27 June 2020 with the title “The Revival of the Hellenic Identity in Late Byzantine Period and Its Reflections in the Byzantine Religious Iconography”. It has not been published in full text before.

³ Doktorant. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bizans Sanatı Anabilim Dalı.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2262-9462> • e-Mail: hakangazioglu@hacettepe.edu.tr

ABSTRACT

After the fourth Crusader army captured Constantinople in 1204, the exile conditions experienced by the Byzantine state in Nikea led to increasing in the awareness of Hellenism in the cultural life of Byzantines. The empire's first association with the Hellenistic tradition appeared to emphasize its superiority over the Byzantines' western rivals who claimed to be "true Roman". The idea of Hellenism, which concentrated in the fourteenth century, led to the formation of a new Byzantine identity with the Orthodox Christian faith. This situation also brought with it the development of the Hesychast spirituality in theology as a reaction against Latin Christianity. In this respect, the new trends emerging in late Byzantine cultural life, as opposed to the Latin West, have an outline of national Greek identity, as it pointed out the Roman empire which was Hellenic and Orthodox. New trends, which are also effective in religious iconography, can be seen in iconographies such as the Tree of Jesus, Zoodochos Pege, Metamorfoziz, or Royal Deesis. In this article, I will try to analyze the ideological transformation of the Byzantines in perceiving themselves on the iconographies related to the topic and introduce the changes that created by the new trends in the previous iconographies, together with the new iconographies that emerged in the Byzantine painting art.

Keywords: Late Byzantine Period, Hellenic, Hesycasm, Plato, Byzantine Identity, Byzantine painting

Giriş

Bizans devleti tarihinde dördüncü haçlı ordusunun 1204 yılında Konstantinopolis'i ele geçirmesi ve imparatorluğun Latin devletler arasında paylaşılması politik, ekonomik, ve kültürel olarak önemli sonuçlara sahiptir. Bu dönemde Bizans Latin Batıya yenilmiş ve aşağılanmış, Batılı devletler gerçek Romalılık ve doğru Hıristiyanlık iddiasıyla Bizans devletinde bir kimlik problemine yol açmış, Bizans devletinin evrensel imparatorluk iddiası çözülmüştür (Fryde, 2000, 78). Kaldelis Bizanslılar için haçlıların, aynı dönemde batıya olan Türk ilerleyişinden daha büyük bir tehdit olduğunu söyler. Türkler sadece askeri bir problemdir ancak Latinler Bizans toplumuna karşı ideolojik ve kültürel bir meydan okumadır. Batılılar Türklerden farklı olarak Bizans'ın Romalılık ve Ortodoksluk gibi temel prensiplerine saldırmıştır (Kaldelis, 2007, 295). Bu durum Bizans kültür ve siyasi yaşamında Helenistik miras ve ulusal bilincinin yükselmesini sağlamıştır (Runciman, 1968, 17). On üçüncü yüzyılda Bizans toplumunda giderek yoğunlaşmaya başlayan "Helenlilik" düşüncesi, batıya karşı ötekileştirici ve kendini batı karşıtlığı üzerinden tanımlayan Yunan kökenli bir Romalı kimliğin inşasına kültürel zemin oluşturmuştur. Bu döneme ilişkin kaynaklar, Bizanslıların kendi kültürel köken ve Antik Yunan geçmişlerini Batılı devletlerin paylaşmadığı bir ayrıcalık olarak gördüklerini gösterir (Nicol, 1969, 29). Bizanslılar, Batılı devletlere karşı siyasi ve kültürel varlıklarını Helenlilik düşüncesi ve Ortodoks ruhsallığın artan etkisiyle sürdürmüş, bu durum Bizans siyasi, dini ve kültürel yaşamını derinden etkilemiştir. Doğal olarak yeni trendler, özellikle on dördüncü yüzyıl Bizans dini resim sanatında yeni ikonografilerin ortaya çıkmasını sağlamış, aynı zamanda önceki ikonografilerin kompozisyonlarında önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Bu açıdan çalışma Bizans resim sanatında görülen yeni ikonografileri dönemin tarihsel ve kültürel bağlamı içerisinde analiz ederken, Bizanslıların kendilerini algılamada değişen değer yargıları ile resim sanatı arasında anoloji kurmaya çalışmıştır.

Kültürün Yapı Taşı: Unutulmayan Bir Gelenek

On üçüncü yüzyılda giderek yoğunlaşmaya başlayan Helenlilik düşüncesi ve antik köklere yönelik ilgi Bizans seçkinleri için yeni bir durum değildir. Özellikle Bizans eğitim sistemi düşünüldüğünde antik felsefe ve edebiyat Bizans öğreniminin önemli bir parçasıdır. Aristoteles mantığı, *trivium* felsefe çalışmalarında ve retorik öğretiminde kullanılan temel yöntemdir. Edebi ve entelektüel eğitimin odağını klasik yazarların titizlikle çalışılması ve taklit edilmesi oluşturur. Homeros tüm Bizans tarihi boyunca ders kitabı olarak kullanılmış, Bizanslıların edebi eserlerde model aldığı aşilamaz görülen şairidir (Downey, 1958, 128). Bu açıdan Bizanslıların bilimsel disiplinleri ve eğitim modeli bütünüyle klasik geleneğe dayanmıştır (Runciman, 1968, 16).

Bizanslıların kendi antik ya da ulusal kökenleriyle ilişkilennmeleri aynı zamanda Bizans teolojisinin ayırıcı özelliklerinden biri olarak görünür. Bizans entelektüel etkinliği kendi kültürel kökeniyle Ortodoksluk arasında bir sentez oluşturmaya çalışmıştır. Simms'e göre, Hıristiyanlar ilk yüzyıllardan itibaren Yunan filozoflarında bir tür akrabalık ruhu bulmuşlar, Yunan felsefesine en uygun düşüncenin Hıristiyanlık olduğuna inanmışlardır. Hıristiyan apolojistler Platon'un *logos* aracılığıyla tanrının evreni yarattığı tanrı kelamı düşüncesini Hıristiyan teolojisine uyarlamışlardır. Özellikle Justin Martry, Tertullian, Athenogoras gibi önemli kilise liderleri, Platon ve Sokrates'in *logosu*, yani gerçeğin bilgisini Hıristiyanlara aktardıklarını söylemişlerdir (Simms, 2016). Nicol, erken kilise babalarının Hıristiyanlığı eğitilmiş insanlara uygun hale getirmeye çalıştıklarını belirtir. Bunun için mümkün olduğunca "Helenistik bilgelikten" yararlanmışlardır (Nicol, 1969, 25). Bu açıdan erken dönemde görülen antik felsefeyle ilişkilennme, toplumun kültürel normlarını belirleyen aristokrasinin ve Romalı yönetici elitlerin Hıristiyanlaştırılmasına yönelik bir entelektüel uğraş şeklinde gelişmiştir. Benzer şekilde Anadolu'da Bizans Ortodoksluğunun kurucu figürleri Nazianzolu Gregorios ve Caesaralı Basileios, Yunan felsefesinin teolojik çalışmalarda önemli olduğunu düşünmüşlerdir. Gregorios antik felsefeden sadece paganların değil, Hıristiyanların da faydalanabileceğini söylerken

(Markopoulos, 2008, 786), Basileios, *Genç Hristiyanlara Mektuplar*'ında Yunan literatürünün çalışılması gerektiğini belirtmiştir (Jenkins, 1963, 40).

Bizans kültür yaşamında Platon ve Aristoteles, büyük Yunanlı öğretmenler olarak erken dönemden itibaren ayrıcalıklı bir yere sahip olmuş görünür. Dördüncü yüzyılda Caesaralı Eusebios Platon'u Musa'nın takipçisi olarak görmüştür. Özellikle dokuzuncu yüzyılda Bizans'ta yaşanan kültürel canlanma elit ve yönetici sınıflarda antik filozoflara yönelik ilgiyi arttırmıştır. Bu dönemde antik filozofların eserlerini toplamasıyla bilinen Patrik Photios, kariyerinin başlangıcında Aristo mantığıyla ilgilenmiş, Bibliotheca ya da *Myriobiblon* olarak bilinen antik yazarlardan derlenmiş 280 bölümü içeren bir *leksikon* yazmıştır. Onuncu yüzyılda Caesaralı Arethas, benzer şekilde Aristo mantığıyla ilgilenmiş, Platonist külliyyatın sonraki dönemlere aktarılmasında büyük rol oynamıştır. Duffy'e göre bu çalışmalar, eğitimde ve hümanist çalışmalarda Bizans'ta Helenizm'in kanıtıdır (Duffy, 2004, 144). Bu açıdan klasik felsefe ve retorik Bizans eğitiminde ve entelektüel çalışmalarının bir özelliği olarak devam etmiş görünür. Tinnefeld, bir Bizans entelektüelinin gramer, retorik ve Attika Yunancasında oldukça iyi eğitim almış olarak antik yazarları okuyabilmesi ve Homeros'un kullandığı Yunan dilinde yazabilmesi gerektiğini belirtir (Tinnefeld, 2003, 53). Dolayısıyla, Bizans kültür ve dini yaşamında görülen kültürel canlanma yeni bir durum olarak görünmez. Helenlilik düşüncesi Bizans seçkinlerinin ayrıcalığı olarak Bizans boyunca üst kültür ve eğitim çevrelerinde belirli derecelerde devam etmiştir. Bu açıdan on üçüncü yüzyılda ortaya çıkan Helenlilik bilinci, önceki çalışmaların bir devamı şeklinde gelişmiş ancak farklı siyasi ve askeri koşullar içerisinde Bizans devletinin kimlik inşasının bir bileşeni haline gelmiştir.

Çözülen Evrensellikten Ulusal Uyanışa: Hellas

On üçüncü yüzyılda görülen Helenistik canlanma, Bizans uygarlığının kültürel kökenleriyle kurduğu ilişkinin bir devamı olmasına rağmen bu dönemde yaşanan gelişmeler politik, kültürel ve ruhsal olarak üst üste düşen bir Yunanlaşmanın görüntüsünü sunar. Runciman, Anadolu'nun kaybedilmesi sonrasında Bizans'ın elinde kalan Ege sahilleri ve Balkan hinterlandı gibi erken Yunan kolonilerinin yerleştiği yerlerin Yunanlaşma olgusunu güçlendiren nedenlerden biri olduğunu söyler (Runciman, 1968, 18). Burada önemli göstergelerden biri Bizans'ta paganlığa ilişkin olumsuz bir kavram olarak görülen "Hellen" kelimesinin giderek prestij kazanmasıdır. Özellikle Nikea döneminde İmparator II. Theodore Laskaris (1254-58) diğer Romalılara karşı Helen kavramını kullanan ilk kişi olarak görünür. II. Theodore, Antik Helenlerle kültürel ve etnik bir yakınlık kurmuştur (Mittal, 2010, 30; Steiris, 2020, 4.). II. Theodore yaptığı bir konuşmasında Bizans ordusunda istihdam edilecek askerlerin yabancı paralı askerler yerine Anadolu'ya Helen askerler olması gerektiğini söylemiştir (Steiris, 2020, 5). Nikea döneminin en önemli bilginlerinden ve aynı zamanda imparator II. Theodore'un öğretmeni olan Nikephoros Blemmydes sürgündeki Nikea devletini Helenlerin imparatorluğu olarak adlandırmıştır (Fryde, 2000, 79). Runciman, on dördüncü yüzyıl ortasına kadar Bizans yazarlarının kendilerini Helen olarak tanımlamadıklarını söyler. Bu dönemden itibaren Helen kelimesinin kullanımı Bizanslılar arasında yaygınlaşmıştır. İlk olarak Nicolas Kabasilas pagan anlamının dışında Helen kelimesini kültürel anlamda kullanmış, aynı zamanda Thessalonike'nin Yunanlıların ikinci Atinası olduğunu yazmıştır. Athanasios Lepenthrenus, 1355 yılında bir mektubunda Kıbrıs'taki Bizanslılara Helenler olarak seslenmiştir. Önemli Bizans entelektüellerinden Demetrios Kydones bütün Bizans'ı Hellas olarak adlandırarak Antik Hellas ile Bizans arasında kültürel ve coğrafi bir anoloji kurmuştur. Benzer şekilde 1440 yılında Ioannes Argyropoulos, VIII. Ioannes Palailogos'u Hellas imparatoru olarak adlandırdığı *Hellas'ın özgürlüğü için mücadele* adında bir mektup yazmıştır (Runciman, 1968, 21). Bu dönemde kültürel ve entelektüel alanın Antik Yunanistanla tanımlanmaya başlanması Yunanlılar ve Batılılar arasındaki zıtlıktan ileri gelir. Helen kavramı Bizanslıları Latin Romalılardan ayıran en önemli yapı taşı olarak görülmüştür.

Platoncu Bir Meydan Okuma: Hesikastizm ya da Ortodoks Helenizm

Ulusal ya da kültürel Helenizmin ortaya çıkışı Konstantinopolis'in Latin işgali sonrasında Nikea'da başlamış, on dördüncü yüzyılda Bizans devletinin yaşam mücadelesi verdiği son yıllarında giderek yoğunlaşmıştır. Yüzyılın ilk yarısında Bizans devleti taht için verilen iç savaşlarla sarsılmış, ekonomi giderek bozulmuş, ticaret Venedik ve Cenevizlilerin kontrolüne geçmiş, veba salgınları nedeniyle nüfus azalmıştır. Yüzyılın ortasında Osmanlılar Gelibolu'ya kadar ilerlemiş ve burada ilk karakollarını kurmuştur. Balkanlarda Sırp kralı Stephan Dusan Bizans topraklarını kendi krallığına katmış, yüzyılın sonuna doğru Bizans imparatorluğu Osmanlı sultanının tabiyetine girmiştir (Nicol, 1969, 28-29). Son iki yüzyılda Bizans Konstantinopolis, Thessalonike, Trapezus ve Mistra'dan oluşan bir dizi kent devletine dönüşmüştür. Runciman, Bizans devletinin politik güçlerinin dağılmasıyla Bizanslıların kendi kültürel varlıklarına sarıldıklarını söyler (Runciman, 1968, 22). Bizans devletinin politik üstünlüğünün giderek silinmesi, kültürel üstünlüğün vurgulanmasında karşılık bulmuştur. Bizans'ın son yıllarında imparatorluğun geçmişteki otoritesinin yerini Bizans Ortodoks kilisesi otoritesi ve Helenizmin kültürel üstünlüğü almıştır. Bizans toplumunda kültürel geçmişe yönelik artan ilgi ve ilişkilene aynı zamanda Bizans ilahiyatının özellikle Neo-Platonizm'in mistik yönüyle ilişkileneğini beraberinde getirmiştir.⁴ On dördüncü yüzyılda Gregory Palamas'a (1296-1359) atfedilen Hesikastik hareket, Yunanlılar ve Latinler arasında bulunan ikileme oturmuştur. Palamas çeşitli psikosomatik metotlarla bireyin tanrıyla birlik olabileceğini öne sürmüştür, Plotinus'un mistik iç görüşle tanrıyla temas kurabileceği Neo-Platonist ideasını kendi doktrininin odak noktası yapmıştır. Bu açıdan Palamas'ın, Batı teoloji geleneğinde şeytani doğaya sahip olarak görülen fiziksel bedeni tanrıyla özdeşleşme sürecine dahil etmiş olması, onun teolojisi Platoncu geleneğe yaklaştıran, Katolik inanç sistemi ve Bizans Ortodoksluğu arasında derin bir ayrım oluşturmuştur.

Tanrıyla özdeşleşme fikri Bizans teolojisi için de yeni bir durum olmasına rağmen Hesikastlar, insanın tanrının bilinmeyen yaratılmamış lütfunu deneyimleyebileceğini öne sürmüşlerdir. Palamas'a göre tanrıya erişebilmek, Platon'dan beri yüce olana erişebilmenin yolu olarak görülen dalma ya da derin düşünme aracılığıyla gerçekleşmektedir. Benzer şekilde Palamas'ın özdeşleşme kavramı, dalma ya da derin düşünme aracılığıyla ruhun yaratıcıya dönmesiyle gerçekleşen Neo-Platonizmin özdeşleşme kavramıyla benzerlik taşır. Bu açıdan Palamas, pagan derin düşünme yoluyla Ortodoks Hıristiyanların, havarilerin Tabor dağında İsa'nın transfigürasyonunda gördükleri ışığı görerek tanrıya tanıklık edebileceğini savunmuştur (Kazhdan, 1991, 1561).

Palamas görüşlerini oluştururken Yunan felsefesinin son atılımı sayılan Neo-Platonizm'den sadece esinlenmemiş, aynı zamanda iyi bir eğitim almış Bizans entelektüeli olarak görüşlerini klasik stilde yazmıştır (Runciman, 1968, 70). Bu dönemde Palamas'ı savunan en büyük isimlerden biri Hellen kavramının kullanılmasında öncülük eden Kabasilas'tır (Runciman, 1968, s. 72). Kabasilas Palamas'ın konsantrasyonla sakramentler üzerine yapılan mistik deneyimin en iyi yol olabileceğine inanmıştır. Bu nedenle seküler eğitimin insanın dünyayı mistik olarak anlamasında yardımcı olabileceğini düşünür (Runciman, 1968, 73). Sonuç olarak 1351 yılında pek çok tartışmaya rağmen Palamas'ın Hesikastizmi Bizans kilisesinin onayını almış ve resmi inanç olarak benimsenmiştir.

⁴ İleri okumalar için bk. Meyendorff, J. (1988). Mount Athos in the Fourteenth Century: Spiritual and Intellectual Legacy. *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 42. Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University; Drpic, I. (2008). Art, Hesychasm and Visual Exegesis: Parisinus Graecus 1242 Revisited. *Dumbarton Oaks Papers*. Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University; Michelis, P. A. (1952). Neo-Platonic Philosophy and Byzantine Art. *The Journal of Art Criticism*. Vol. 11. No 1.

Yeni Kültürel Eğilimlerin Resim Programına Etkileri:

Batının aksine Bizans sanatı Helenizmle bağına hiç koparmamıştır (Grishin, 2007 376). Sanat büyük ölçüde klasik ve Helenistik dönemle hem tema hem de biçim olarak önemli bir devamlığa sahiptir. Kitzinger dördüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar Bizans sanatının özellikle fiziksel varlık, hareket, bazen iç yaşam tasvirlerinde Helenistik unsurlarla dolu olduğunu söyler (Kitzinger, 1963, 107). Bizans resminde görülen çoğu tipolojinin arketipi mitolojik figür ve sahnelerdir. Grishin, Erken Hıristiyan resim programının pagan gelenekleri Hıristiyan sanatına dönüştürdüğünü belirtir (Grishin, 2007, 369). Öte yandan on dördüncü yüzyılda ortaya çıkan kültürel eğilimler ve dönemin ruhani vizyonu doğal olarak Bizans resmine yansımıştır.

İsa'nın Soyağacı

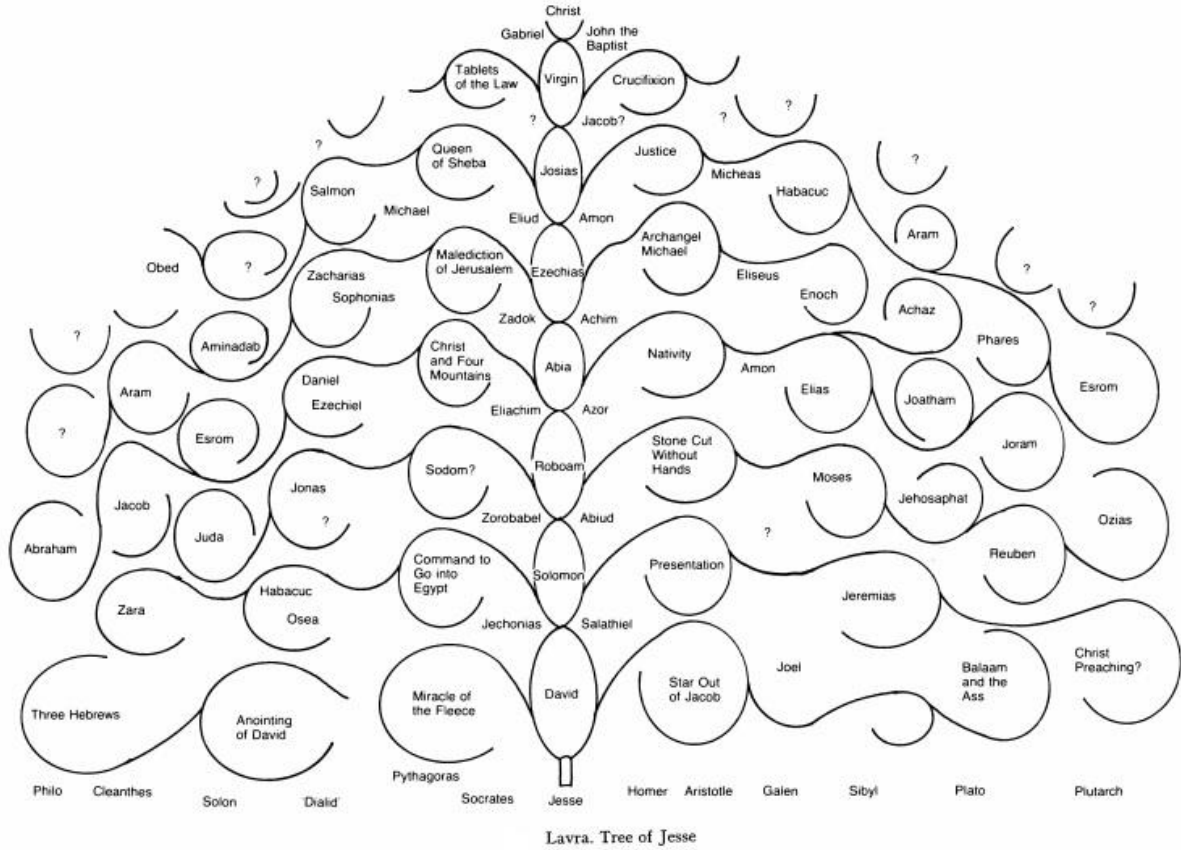
Bu dönemde özellikle Balkan kiliselerinde tasvir edilmeye başlanan Platon ve diğer filozofların resimleri, Hıristiyan kültürün yeniden doğuşu ve onun antik Yunan kültürüyle bağlantısını kurmaya çalışan resimler olarak Bizanslıların kendi kültürel geçmişlerine olan genel eğilimi gösterir (Zografidis, 2013).

Doğu Hıristiyan sanatında antik filozofların resmedilmesi Erken Hıristiyan dönemde özellikle cenaze ritüeliyle ilgili olarak ortaya çıkmış, geç Bizans döneminde ve on altıncı yüzyıldan itibaren gelişerek devam etmiştir. Zografidis, Platon'un ilk Hıristiyan olarak resmedilmesini ikinci yüzyılda İskenderiye'de ortaya çıkan Karpokratyan cemaatiyle ilişkilendirir. Antik Yunan filozoflarının resimleri on ikinci yüzyılda Kudüs Kutsal Haç kilisesi, Beytullahim Doğu kilisesi mozağinde görülür. Genellikle İsa'nın soy ağacı ikonografisi içinde geç dönem ve Post-Bizans dönemlerinde Balkan kiliselerinde yaygın olarak görülen Yunan filozofları, ikonografik bağlam içerisinde İsa'nın gelişinin habercisi olarak resmedilmişlerdir. İkonografik olarak filozoflar ellerinde kitap ya da açık bir ruloyla kendi çalışmalarından alıntılarla gösterilir (Lexikon Der Christlichen Ikonographie, 1994, 262-263). Bu dönemde yapılan tasvirlerde Platon, Aristo, Sokrates ve diğer filozoflar aynı ikonografi içerisinde kilise dış nartekslerinde ya da manastır yemekhanelerinde, Priznen Koimesis kilisesi (1307-13), Girit St. George Viannos kilisesi (1401), St. Georgios Lerapetra (14. yüzyıl), Thessalonike Havariler kilisesinde (1329?) tasvir edilmiştir. İkonografi giderek önemli hale gelmiş ve Bizans sonrası dönemde Ortodoks dünyasında yaygın bir ikonografi halini almıştır.⁵ Taylor, İsa'nın soyağacı ikonografisinde görülen filozofların varlığını, yedi bilgenin kehanetiyle ilişkilendirir. Theophanes Confessor'un *Kroniklerinde* (810-14) Trakya surları yakınlarında bulunan bir pagan lahdinin bakire bir kadından İsa'nın doğacağını bildiren bir yazıt bulunduğunu ve lahdin Platon'a ait olduğunu, bu motifin İsa'nın habercisi olarak ikonografiye girdiğini söyler (Taylor, 1980/81, 136-137).

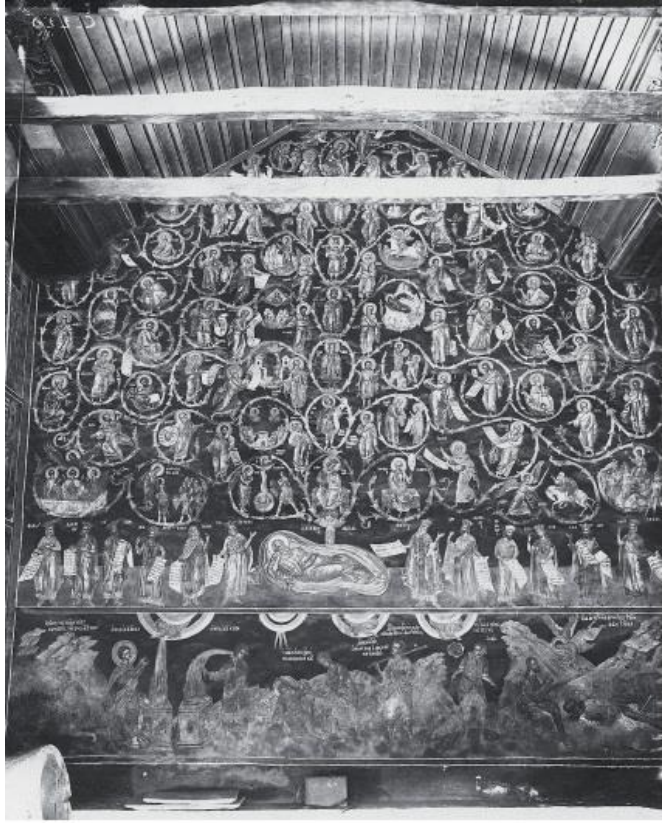
İkonografinin günümüze gelen sağlam örneklerinden biri, Athos Dağı'nda Büyük Lavra Manastırı yemekhanesinde (trapeza) on altıncı yüzyılda resimlenen İsa'nın soyağacı ikonasıdır (Res. 1). İkonada kompozisyonun merkez aksına Davud, Süleyman ve İsa'nın diğer ataları yerleştirilmiştir.

⁵ Bizans sonrası dönemde Platon ve diğer filozofların tasvirlerinin olduğu kiliseler. Athos Dağı: Lavra, yemekhanesi (1522-1530/1535-1541), Iviron (1683), Vatopedi (1858), Stavronikita (1546, tahrip edilmiş). Epirus: Philanthropinon M., Ioannina (1560); St. Nicholas, Tsaritsani (1615), Vellas Mon. (1745). Batı Makedonya: St. Paraskevi/Peygamber Elias, Siatista (1744). Peloponnese: St. Demetrios, Chrysafon Laconia (1641); M. Zoodochou Pigis, Golas Laconia (1673). Bulgarıya: Arbanasi (1649), Slav yazıtlarla; Mary Petritzonitissa, Batskovo (1643). Romanya Choumouroulou (1530); Vatra Molovitsei (1536); Voronets (1546) kilisenin dış yüzeyinde Yunanca yazıtla; St. George of Suceava, Soukevita; Peter and Paul, Iasi (1671/2). Rusya: Church of Annunciation, Kremlin. Moscow (16th cent.). In vestments: gold-embroidered podesa (apron), Leimon Mon., Lesvos (first half of the 17th century). Bk. Zografidis, G. (2013). <http://n1.intelibility.com/ime/lyceum/?p=lemma&id=786&lang=2>

Aksın en altında uyur vaziyette resimlenmiş Jesse'nin iki tarafında biri kadın olan on iki antik figür betimlenmiştir. Bu kişiler solda: Philon, Kleantes, Solon, Dialid, Pitogoras, Sokrates, sağda: Homeros, Aristoteles, Galenos, Sibily, Platon, Plutarkos'tur (Charalabopoulos, 2016, 109-111). Bizans sonrası dönemde 1527-36 yıllarında Giritli Theophanes'e atfedilen resim, Yunanlıların Helenistik kökenleriyle kurdukları bağın giderek güçlendiğini gösterir.

Res. 1: İsa'nın Soyağacı- Şablon. Büyük Lavra Manastırı yemekhanesi. Athos. (Taylor, 1980.)

The Tree of Jesse (Lavra), after G. Millet, *Monuments de l'Athos*, Vol. I, Paris: E. Leroux, 1927, pl. 151.3.

Res. 2: İsa'nın Soyağacı şablonu. Büyük Lavra Manastırı yemekhanesi. Athos. (Taylor, 1980.)

Res. 2'den detay - a : Soldan sağa: Philo, Kleanthes, Solon, Dialed?, Pitagoras, Sokrates

Res. 2'den detay - b : Homeros, Aristoteles, Galenos, Sibly, Platon, Plutarkos

Res. 2'den detay - c : Sokrates, Platon

Resim Programında Yeni Ruhsal Vizyon: Hesikast Mistizm

On dördüncü yüzyılda Bizans dini sanatında Hesikast inancın etkileri ikonografide yeni tema ve anlatım dilinin oluşmasını sağlamıştır. Bu dönemde çoğu kompozisyon yeniden geliştirilmiştir. *Akathist Hym*, *Ioannes Crysostomos Duası* ve *Göksel Merdiven* ikonografileri daha sık uygulanmaya başlamış, Hesikastizmin monastik yönüyle bağlantılı olarak keşiş, münzevi ve stilit tasvirleri resim programında artış göstermiştir. Aynı zamanda mucizevi iyileştirme sahnelerinin gelişimi, Palaiologoslar döneminin Hesikast atmosferini yansıtan bir diğer gelişme olarak işaretlenir. Strezova, iyileştirme sahnelerinin vücutu ve ruhu bir bütün olarak alan Hesikast öğretinin antropolojisiyle ilgili olduğunu söyler (Strezova, 2014, 70-71).

Res. 3: Gregory Palamas. 1371. Vatopedi Manastırı. (<https://scripturefinds.wordpress.com/>)

Zoodokhos Pege

On dördüncü yüzyıl ikinci yarısından itibaren ikonografide bir yenilik olarak ortaya çıkan Tanrı Anası Hayat Pınarı Meryem ikonografisi, liturjide yaşanan değişimi gösterir (Res. 4). Hesikast öğretide Meryem'in İsa'nın inkarnasyonu ile ilgili olarak önemli bir yeri vardır. Palamas Meryem'i sıklıkla hayatın kaynağı olarak adlandırmış, ona ilahi ve övgüler yazmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan yeni Meryem tipolojisi kucağında İsa, göğsünde İsa resmi ya da İsa olmadan resimlenmiş biçimlerde kurtuluş ve sonsuz hayatı simgelemektedir. Strezova, sahnenin Meryem'in kurtuluştaki rolüne işaret ettiğini söyler. Palamas'ın Meryem'in dünyaya ışık getirdiğini ilişkin görüşleriyle bağlantılı olarak ikonografi ilahi ışığı temsil eder (Strezova, 2014, 71-72).

Res. 4: Zoodokhos Pege (Hayat Pınarı Meryem). 17. yüzyıl Rus ikonası. (https://www.wikiwand.com/en/Life-giving_Spring)

Bu dönemde ışık resmin belirgin bir özelliği olarak ön plana alınmıştır. İlahi ışığın temsili olarak resim yüzeyleri özellikle eller, yüzler ve boyun beyaz renkle aydınlatılmıştır (Res. 5).

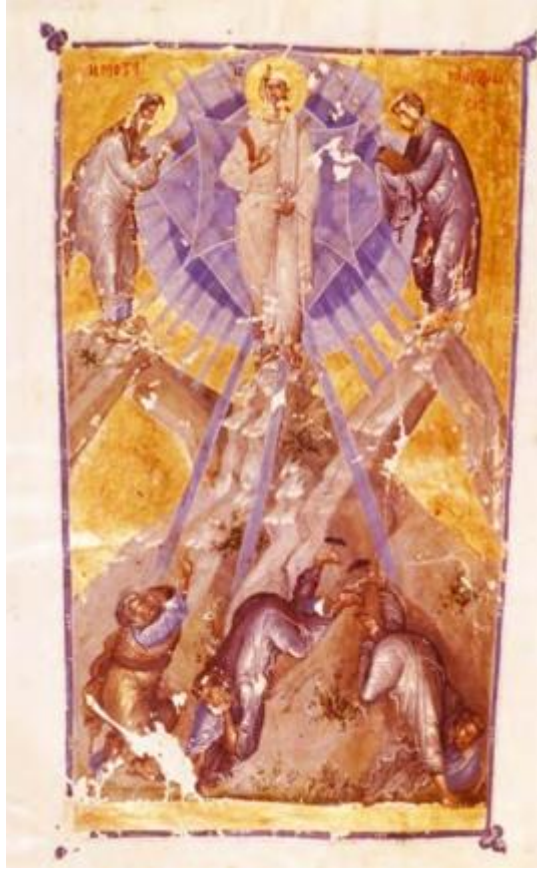
Res. 5: Meryem'in Ölümü. Fresko. 1321. Gracanica Manastırı. Naos Batı Duvarı. (Strezova, 2014, 77.)

Res. 5'ten detay. (<https://www.blagofund.org/Archives/Gracanica/exhibits/digital/w3-n3s3/w3-n3s3-28.html>)

İsa'nın Dönüşümü

Hesikast doktrinin merkezini oluşturan İsa'nın Tabor dağında dönüşümünde ortaya çıkan yaratılmamış ilahi ışık teolojisi, yeni ve kompleks bir transfigürasyon sahnesi oluşmasını sağlamıştır (Strezova, 2014, 84). İlk olarak imparator VI. İoannes Kantakozunos'un 1375 yılında manastıra çekildikten sonra teolojik çalışmalarını yazdığı *Parisinus Graecus 1242* adlı el yazmasında görülen yeni transfigürasyon ikonografisi, İsa'yı çevreleyen mandorla üzerinden yaratılmamış ışığı yüceltmeye çalışır (Res. 6). Kantakouzenos'un Hellas kavramını ilk kez kullanan Nicolas Kabasilas'a hediye olarak yazdığı el yazması, devrik imparatorun Hesikastizmi savunduğu görüşlerini içerir. İkonografide bir yenilik olarak bu dönemde ortaya çıkan kompleks mandorla, iki eş kenar dörtgenin üst üste bindirilmesiyle yıldız sembolizmi yaratmıştır. Strezova, yıldız sembolizmi ve oktogonal mandorlanın, metamorfosis boyunca tanrı bilgisinin ışık olarak görülmesi konseptinin temsil edilme yolu olduğunu söyler (Strezova, 2014, 160).

Res. 6: Transfigürasyon. Parisinus Graecus, 1242. (Strezova, 2014, 91.)

Res. 7: Transfigürasyon. Fresko. Aziz George Kilisesi, Skopje / Makedonya, 1313-1320. (Strezova, 2014, 124.)

Hesikast mandorla kısa sürede ikonografide egemen hale gelmiştir. Birkaç yüzyıl içinde Athos, Bulgaristan, Sırbistan, Makedonya ve Rusya’da kullanılmaya başlanmıştır.

Benzer bir ikonografik yenilik Khora manastırı paraklesiyon düzenlemesinde görülür. Khora manastırı bu dönemde II. Andronikos Palailogos’un *mezasonu* Theodore Metokhites tarafından dekore ettirilmiştir. Metokhites Platon, Aristo ve Plutarkos hayranıdır. Homeros’un altılı dize ölçüsünde otobiyografik şiir yazmış bir entelektüeldir. *Miscellana* olarak bilinen çalışmasında dönemin trendlerine uygun olarak Yunanca konuşan Helenlerin torunu olan Bizanslı olmanın öneminden bahsetmiştir (Strezova, 2014, 139).

Khora manastırı paraklesiyon (mezar şapeli) resimleri bir bütün olarak Hesikast ruhsallığı temsil eden bir resim programına sahiptir. Resimlerdeki renkler, aydınlatılmış yüzeyler dönemin ruhsal etkilerini taşır. Pareklesiyonun apsis yarım kubbesinde bulunan *anastasis* resmi, kendinden önceki örneklerden ikonografik olarak yeni bir gelişme gösterir. Khora *anastasisi* Hesikazmın *theosis* yani İsa ve insanların birliğini temsil eder (Res. 8).

Res. 8: Anastasis, Fresko. 1315-1321. Khora Manastırı Pareklesiyonu Apsis Yarım Kubbesi. (<https://smarthistory.org/picturing-salvation/>)

Res. 8’den detay: (<http://www.churchofchora.com/chora-parekklesion-frescoes.html>)

İsa'nın beyaz elbiseyle gösterilmesi, onun ölüm elbisesi olarak, metamorfoz sonrasında İsa'nın insani ve uhrevi doğasına işaret eder. Onuncu yüzyıldan itibaren görülen *anastasis* sahnelerinde İsa bir elinde haç tutarak diğer eliyle ademi lahdinden çıkarır (Res. 9). Bu kompozisyonda Havva, Adem'in ardından kurtarılmayı bekler. Khora'da Adem ve Havva İsa'nın iki yanında görülür. İsa'nın Adem ve Havva'ya olan jesti Hesikastların sinerji ideasını gösterir. Burada Adem ve Havva'nın kurtuluşu insanlığın kurtuluşuyla ilişkilendirilmiştir. Khora *anastasisinde* figür düzenlemelerinde önceki örneklere göre daha kalabalık ve farklı yerleştirilmiş figür kompozisyonu vardır. Adem'in arkasında Vaftizci Yahya, Süleyman, Davut ve diğer üç kral görülür. Havva'nın arkasında ise genç çoban Abel ve onun liderlik ettiği altı tanımlanmayan figür vardır.

Res. 9: Karanlık Kilise, Anastasis. Fresko. 1060-70. (Erdoğan, 2009, 84.)

Strezova, İsa'nın Adem ve Havva'yı farklı lahitlerden eş zamanlı olarak kurtarmasını Hesikastların Meryem'e insanlığın kurtuluşunda önem atfetmesinden kaynaklandığını söyler. Meryem yaratılmış ve yaratılmamış doğanın sınırır, İsa'nın kutsallığı ve dünyeviliğini içeren tek hipostastır. Tıpkı Havva'nın Adem'in tanrıya karşı gelişinde oynadığı rol gibi Meryem, tanrının İsa'nın kişiliğinde insanlıkla birleşmesinde rol oynar. Meryem yeni Havva'dır ve tanrı anası olmuştur. Bu nedenle Havva Khora'da *Theotokosun* bir sembolüdür. İsa ile aynı düzlemde bulunan genç çoban Abel ise İsa'nın insanlık için kurban oluşunu simgeler (Strezova, 2014, 144-145-146). Sonuç olarak Khora *anastasisi* İsa'nın insan olanlarla birliği temsil etmesi bakımından hümanist ve teosentrik bir zıtlık gösterir. İkonografi burada Hesikazmın theosis görüşünü vurgular

Dini İkonografide Bir Karşı-Propoganda: *Krali Deesis*

On üçüncü yüzyıldan itibaren Bizans dünyası ile Latin Batı arasında giderek keskinleşen politik ve ideolojik gerilim, siyasal alanın yanında dini ve kültürel alanda bir rekabetin yaşanmasına neden olmuştur. On dördüncü yüzyılda Bizans siyasal ve sosyal yapısında gerçekleşen değişimler resim sanatında bunlarla bağlantılı yeni ikonografik anlatım biçimlerinin benimsenmesine yol açmış görünür.

Bu ikonografilerden biri geleneksel Deesis sahnesinin imparatorluk vizyonu içerisinde ele alınmasıdır. Yenilik İsa'nın imparator, Meryem'in ise imparatoriçe olarak resmedilmesidir.

İkonografinin batıda gelişmiş olan "Meryem'in Taç Giymesi" sahnesinden geliştirildiği düşünülür. (Res. 10). İlk olarak on ikinci yüzyılda Roma Santa Marina apsis mozağında görülen Meryem'in Taç Giymesi ikonografisinde Meryem tahtı İsa ile paylaşır. İkisi de imparatorluk giysileri içindedir (Kriza, 2018, 272).

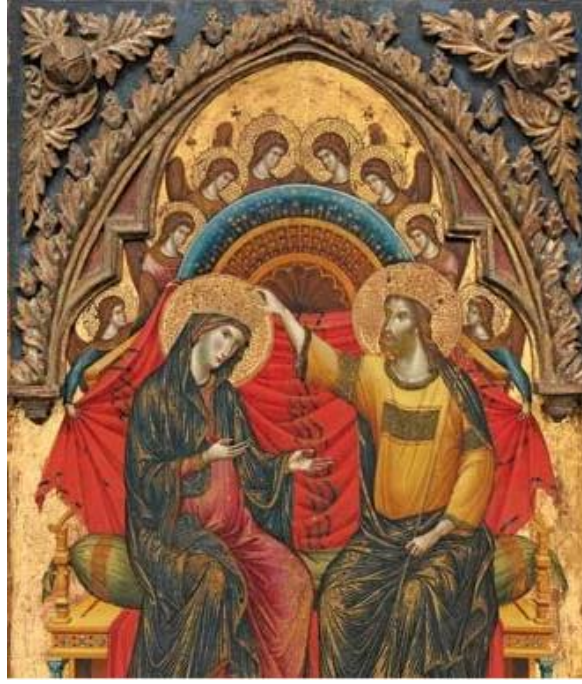
Agnes Kriza, yeni ikonografinin Venedik'teki Paolo Veneziano resimleri üzerinden Balkanlar'daki Deesis ikonografisini etkilediği söyler (Res. 11). Meryem'in Taç giymesi ikonografisi Ortodoks ikonografisinde "Krali Deesis" olarak bilinir. Literatürde ise "Cennetin Sarayı" ya da "Senin sağ elin üzerinde duran kraliçe" olarak geçmektedir (Kriza, 2018, 272).

Res. 10: Roma Santa Marina Kilisesi, apsis. Meryemin Taç Giymesi, 1140-1143. (Kriza, 2018, 273.)

Res. 11: Santa Maria Maggiore Kilisesi, apsis. Meryem'in Taç Giymesi. Mozaik. 1296. (Kriza, 2018, 273.)

Res. 12: Paola Veneziano, Meryem'in Taç Giymesi. 1324.
(<https://www.britannica.com/biography/Paolo-Veneziano>)

Geç dönemde Bizans sanatında görülen Krali Deesis, geleneksel Deesis'in bir versiyonudur. İkonografinin en erken örneği 1340 yıllarına tarihlenen Prilep Treskavec manastır kilisesi *nartex*inin kuzey kubbesinde bulunur (Res. 13). İsa burada imparatorluk giysileri içinde Pantokrator şeklinde resmedilmiş, imparatoriçe giysileri içindeki Meryem, Hetomoisa ve göklerin sarayı İsa'yı çevrelemiştir (Kriza, 2018, 272).

Res. 13: Krali Deesis 1341-1343. Treskavec Kilisesi nartex. (Kriza, 2018, 274.)

Bizans devletinin batı topraklarında gelişen yeni ikonografi, hızla yayılmış, on dördüncü yüzyıl sonlarında Rusya’da ortaya çıkmıştır. İlk örneği Novgorod yakınlarındaki Kovalyovo Transfigürasyon Kilisesi’nde bulunan Krali Deesis (Res. 14), İsa ve Meryem’den oluşan iki krali figür şeklinde resmedilmiştir (Kriza, 2018, 273).

Krali Deesis ikonografisinde İsa imparatorluk alameti olarak loros giymiş, Meryem, batı sanatındaki Meryem’in Taç Giymesi ikonografisine benzer şekilde başında taç ve altın işlemeli elbise içerisinde resmedilmiştir. İki ikonografide de Meryem taç ve loros giymiştir. Bizans sanatında on dördüncü yüzyıl öncesinde Meryem ikonografilerinde böyle bir tasvir yoktur. Meryem burada “yeryüzündeki tek günahsız insan” olarak İsa’nın tacını ve tahtını paylaşmaktadır.

Krali Deesis’in Rus örneklerinde İsa’nın şahsında, ikonografi on dördüncü yüzyılda gelişen yeni bir İsa tipusu “Başrahip İsa” imgesiyle birleştirilmiştir (Res. 15). Bu örneklerde İsa sadece imparatorluk *insigniası* olarak loros giymemiş aynı zamanda piskopos atribüsü olan *omophorion* giymiş olarak resmedilmiştir. Bu tarihten itibaren imparator ve rahip sembolizmiyle birleşen ikonografi özellikle on dokuzuncu yüzyıl resminde popüler bir tema haline gelmiştir (Kriza, 2018, 275).

Res. 14: Krali Deesis, Novgorod, ikona. 14. yüzyıl. (Kriza, 2018, 276.)

Res. 15: Michael Damaskinos. Baş Rahip İsa. 16. yüzyıl. İkona. (Konstantinos, 2004, 229.)

14. yüzyılda gelişen yeni Deesis ikonografisi, Bizans devletinin politik ve sosyal ortamının sanata yansımaları olarak görünür. Batı örneğinde on ikinci yüzyılda gelişen Meryem'in Taç Giymesi ikonografisi, on birinci yüzyıldan itibaren papa tarafından Kutsal Roma-Germen İmparatoru ilan edilen Şarlman sonrasında devam eden batının gerçek Romalılık ve imparatorluk iddialarını yansıtır. Benzer şekilde Deesis üzerinden gelişen yeni Bizans ikonografisi, Başrahip ikonografisinin kombine edilmesiyle sadece tek bir Hıristiyan Roma imparatorluğu ve imparatoru olduğunu ima eder. Bu açıdan iki ikonografi politik temsiliyet iddialarının kültürel alan üzerinde karşılıklı propagandasına dönüşmüştür. Aynı zamanda Krali Deesis ikonografisi, Bizans devletinin kendi içinde tartıştığı Latin ve Konstantinopolis kiliselerinin birliği konusundaki dönemin kutuplaştırıcı ortamına, birlik karşıtlarının görsel bir cevabını ifade eder.

Sonuç

Geç dönemde Bizans kültürel yaşamında görülen Helenizm elbette *ex nihilo* değildir. Bizans eğitim sistemi (*paideia*), görsel sanatları ve edebiyatı göz önüne alındığında Bizans tarihi boyunca güçlü bir Helenistik etkinin var olduğu söylenebilir. Öte yandan Mango'nun vurguladığı gibi Bizans Yunan olmaktan çok Hıristiyan'dır (Mango, 1965, 29-43). Benzer şekilde sanatı Helenistik sanattan farklıdır. Helenistik sanat biçim ve içerikte gerçekçi bir özelliğe sahipken, Bizans sanatı Ortodoks inancın ihtiyaçlarını karşılayan soyut bir sanattır.

Genellikle Bizans Helenizm'i geç antik dönemden ortaçağlara entelektüel bir ilgi ya da devamlılık şeklinde geliştirmiştir. Dokuzuncu yüzyılda Helenistik modellerin ve literatürün çalışılması giderek artmış, on birinci yüzyılda özellikle IX. Konstantinos Monomachos döneminde yoğunlaşmıştır. 1204 yılında dördüncü Haçlı ordusunun Konstantinopolis'i ele geçirmesinden sonra Bizans siyasi ve sosyal hayatında yaşanan gelişmeler, Bizans kültürel yaşamında Helenizmin ağırlık kazanmasına yol açmıştır. İmparatorluğun Helenistik gelenekle ilişkilenebilmesi ilk kez sürgün yılları sayılan Nikea imparatorluğu döneminde Bizanslıların diğer devletlerden üstünlüğünü vurgulamak için ortaya

çıkıştır (Fryde, 2000, 78). Bu süreç özellikle II. Andronikos Palailogos döneminde (1282-1328) çok sayıda kayıp klasik metin ve el yazmasının bulunması ve yaygınlaşmasıyla devam etmiştir. Bu dönemde (1280-1330 yılları arasında) antik Yunanlı şair ve oyun yazarlarının el yazmaları yorumlanmış, düzenlenmiş ve çok sayıda kopyası yapılmıştır. On dördüncü yüzyılda Maximos Plaudenes, Demetrios Tiriklinos gibi önemli bilginler antik felsefi ve edebi el yazmalarını toplamaya çalışmış, bunları düzenlemiş ve Bizans kültür yaşamına aktarılmasını sağlamışlardır. Bu durum on dördüncü yüzyıldan itibaren Bizans yüksek öğreniminde yüksek edebiyatın gelişmesini yanı sıra Neo-Platonizm'in ve Aristo öğretiminin ağırlık kazanmasını sağlamıştır. Fryde'a göre Neo-Platonist canlanmanın arkasında 1261 yılında Konstantinopolis'in geri alınmasından sonra yüksek eğitimi yeniden düzenleyen George Akropolites'in çalışmaları vardır (Fryde, 2000, 203). Akropolites'in oluşturduğu Konstantinopolis'teki yüksek eğitim kurumunda Platon derslerinin yanında Aristo mantığı ve metafiziği, retorik derslerinde klasik Yunanlı yazarların eserleri okutulmuştur. Bu durum üst ve orta sınıflar arasında eğitimin ve yüksek edebiyata olan eğilimlerin yaygınlaşmasının yanında Konstantinopolis dışındaki Bizans bölgelerinde okulların açılmasını sağlamış ve Palailogoslar dönemi boyunca çok sayıda entelektüelin yetişmesini beraberinde getirmiştir. Özellikle yüksek kültür ve elit sınıflar çevresinde görülen Helenlilik düşüncesi, diğer dönemlerden farklı olarak imparatorluğun siyasal, ekonomik, askeri başarısızlıklarının üst üste düştüğü bir dönemde Bizanslı kimliğinin ayırıcı niteliği olarak ön plana alınmış, Latin Romalılarından üstünlüklerini vurgulayan ideolojileştirmeye dönüşmüştür. Bu nedenle geç dönemde canlanan Helenistik eğilimler önceki Helenistik ve klasik çalışmaların devamı olmasına rağmen farklıdır. Orta Bizans dönemini Helenizm'i içsel bir gelişmedir ancak geç dönem Helenizm'i dışsal bir süreçtir. Bu açıdan geç Helenizm tipik ulusal bir refleks gösterir. Bizanslılar 1204 yılı sonrasında kendileri çok açık olarak Helen, Latin karşıtı ya da batı karşıtı olarak tanımlamışlardır. Dolayısıyla Helenizm, geç Bizans kimliğinin ayırıcı bir özelliği haline gelmiştir. Aynı şekilde Ortodoksluk batı karşıtı bir kimlik inşasının bileşeni olarak Hesikastizm üzerinden aynı kültürel ve ideolojik çerçeve içerisinde ele alınmış, batılılar karşısında siyasal, askeri ve ekonomik olarak gerileyen Bizans devletinin son yıllarında siyasal otoritesinin taşıyıcısı Ortodoks Bizans kilisesi ve kültürel mirası olmuştur.

KAYNAKÇA

- Charalabopoulos, N. (2016). Two Images of Sokrates in the Art of the Greek East. (8 ed. Michael Trap). *Socrates From Antiquity to the Englightenment*. Routledge. Pp.105-227.
- Downey, G. (1958). Byzantium and the Classical Tradition. *Phoenix*. Vol. 12. No. 3. Classical Assciation of Canada. Pp.125-129.
- Duffy, J. (2004). The Lonely Mission of Michael Psellos. (Ed. Ierodiakonou, K.) *Byzantine Philosophy and its Ancient Sources*. Pp. 139-156. Oxford University Press.
- Erdoğan, M. (2009). *Anastasis: Ortodoks ve Batı İkonografisi'nde Betimleniş Biçimleri*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Fryde, E. (2000). *The Early Palaeologan Renaissance (1261- c. 1360)*. (eds. Kennedy, H. and others). Brill.
- Gkegkes, D. I. and Others. (2012). Breastfeeding in Byzantine icon art. *Article in Archives of Gynecology*. Februray.
- Grishin, A. (2007). Eastern Christian Iconographic and Architectural Traditions: Eastern Orthodox. (ed. Ken Parry). *The Blackwell Companion to Eastern Christianity*. Blackwell Publishing. Pp. 368-388.
- Jenkins, R. J. H. (1963).The Hellenistic Origins of Byzantine Literature. *Dumbarton Oaks Papers*. Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University. Vol. 17. Pp. 37-52.
- Kaldelis, A. (2007). *Hellenism in Byzantium the Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*. Cambridge University Press.
- Kazhdan, P. A. (Ed.). (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press. Newyork.
- Kitzinger, E. (1963). The Hellenistic Heritage in Byzantine Art. *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 17. Dumberton Oaks, Trustess for Harvard University. Pp. 95-115.
- Konstantinos, D. (2004). *The World of the Byzantine Museum Ministry of Culture*. Byzantine-Christian Museum.
- Kotzabassi, S. (2002). Aristotle's Organon and Its Byzantine Commentators. *The Princeton University Library Chronicle*. Vol. 64. No 1. Pp. 51-62. Princeton University Library.
- Kriza, A. (2018). The Royal Deesis – An Anti-Latin Image of Late Byzantine Art. Cross-Cultural Interaction Between Byzantium and West, 1204-1669. (ed. Angeliki Lymberopoulou). Routledge.
- Lexikon Der Christlichen Ikonographie 3. (1994). Alle Rechte Vorbehalten.
- Mango, C. (1965). Byzantinism and Romantic Hellenism. *Journal of the Warburg and Courtuld Institutes*. Vol. 28. The Warburg Institute. S. 29-43
- Markopoulos, A. (2008). Education. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. (Jeffreys, E. and Haldon, J. F.. Ed.). Pp. 785-796. Oxford University Press.
- Mittal, R. (2010). Hellenism and the Shaping of the Byzantine Empire. *e-Publications@Marquette*.

- Nicol, D. M. (1969). The Byzantine Church and Hellenic Learning in the Fourteenth Century. *The Church and Academic Learning*. Cambridge University Press. Pp. 23-57.
- Runciman, S. (1968). *The Last Byzantine Renaissance*. Cambridge University Press.
- Steiris, G. (2020). History and Religion as Sources of Hellenic Identity in Late Byzantium and Post-Byzantine Era. *Genealogy*. 4. 16. <https://www.mdpi.com/2313-5778/4/1/16>
- Strezova, A. (2014). *Hesychasm and Art the Appearance of New Iconographic Trends in Byzantine and Slavic Lands in the 14th and 15th Centuries*. The Australian National University Press.
- Taylor, M. D. (1980/81). A Historiated Tree of Jesse. *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 34/35. Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University. Pp 125-176.
- Tinnefeld, F. (2003). Intellectuals in Late Byzantine Thessalonike. *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 57. *Symposium on late Byzantine Thessalonike*. Dumbarton Oaks, Trustess for Harvard University. Pp. 153-172.
- Zografidis, G. (2013). Plato in Byzantine and Post-Byzantine Art. (<http://n1.intelibility.com/ime/lyceum/?p=lemma&id=786&lang=2>)

Yazar tarafından potansiyel bir çıkar çatışması bildirilmemiştir.

